

М.М. Қозыбаева^{1*}, А.Н. Қоңқабаева²¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Астана қаласындағы филиалы, Қазақстан²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы, Қазақстан

(E-mail: koz.mahabbat_85@mail; rukonkabayeva.arailym@mail.ru)

Қазақстандағы 1921–1922 жылдардағы аштыққа ұшырағандарға шетелдік қоғамдық ұйымдардың көмек көрсетуі

Мақалада шетелдік қоғамдық ұйымдардың Қазақстандағы 1921–1922 жылдардағы ашаршылық кезеңіндегі ашыққандарға көмек көрсеткені туралы жазылған. Авторлар мақалада Америка көмек әкімшілігі, Достардың діни қоғамы (Квакерлер), Католик миссиясы, Халықаралық жұмыс комитеті, Қызыл Крест қоғамы және басқалары сияқты шетелдік қоғамдық ұйымдардың Қазақстанның аштыққа ұшыраған халқына көмек көрсетуге қосқан үлесін зерттейді. Сонымен қатар шетелдік ұйымдардың көмегі, азық-түлік және медициналық көмек көрсетілгені, балалар үйлері мен медициналық мекемелермен ынтымақтастық, қоғамдық тамақтандыруды ұйымдастырғанын атап өтеді. Сондай-ақ гуманитарлық ұйымдар арнайы келісімдер негізінде жұмыс істегенін, онда оларға темір жолдарды, автомобиль және ат көлігін, үй-жайлар мен қоймаларды, телеграф пен телефон байланысын тегін пайдалану құқығын қамтамасыз ету шарттарының белгіленгенін айтады. Олардың қызмет ету бағыттары, жұмыстың ерекшеліктері мен негізгі нәтижелері көрсетіліп, зерттелген. Авторлар мақалада шетелдік гуманитарлық ұйымдар аштыққа көмектесу ісінде үлкен үлес қосты деп тұжырымдайды, нәтижесінде бірлескен күш-жігер аштықтың салдарын жоюға және мыңдаған адамдарды өлімнен құтқаруға мүмкіндік берді.

Кілт сөздер: азамат соғысы, егіннің кемуі, жұт, ашаршылық, ашаршылыққа қарсы комиссиялар, шетелдік қоғамдық ұйымдар, гуманитарлық көмек, қоғамдық тамақтандыру, медициналық көмек, азық-түлік, ашаршылық зардаптары.

Кіріспе

Отандық тарихтың өзекті мәселелерінің бірі — 1921–1922 жылдардағы Қазақстандағы ашаршылық және оның салдарымен күрестегі шетелдік ұйымдардың рөлін анықтау. 1920 жылдардың басында ашыққан халықтардың және ашаршылықтан қаза болғандардың абсолюттік санын анықтау туралы мәселе әлі күнге дейін ашық күйінде қалып отыр, өйткені барлық өлім жағдайлары тіркелмеген және есепке алынбаған, ал құжаттардың бір бөлігі архив қорларынан алынып тасталған. Кеңестік Ресейдің 1921 жылдың жазында ашаршылық туралы ашық мәлімдемесі, оның халықаралық ұйымдар мен жекелеген елдердің үкіметтеріне көмек және халықаралық несиелер алу туралы өтініштері кеңес мемлекетінің бірлескен күш-жігерімен және сырттан көрсетілген көмек арқылы тез арада ашаршылыққа ұшыраған халыққа көмектесу жұмыстарын ұйымдастыруға мүмкіндік берді деп сеніммен айтуға болады. Шетелдік гуманитарлық ұйымдар ашаршылықпен күресу ісіне үлкен үлес қосты, қысқа мерзім ішінде көптеген азық-түлік және медициналық көмек көрсетті, балалар үйлері мен емдеу мекемелерімен, асханалармен бірігіп жұмыс істеді. Алайда 1921–1922 жылдардағы ашаршылықтың жекелеген аспектілерін зерделеуге қарамастан, қазақ даласындағы ашаршылыққа қарсы күрестегі шет мемлекеттер мен жекелеген шетелдік гуманитарлық ұйымдардың рөлі зерттеуді қажет ететін өзекті мәселе болып қала береді.

Зерттеудің методологиясы мен әдістері

Зерттеудің методологиялық негізі тарихилық принцип болып табылады, өйткені зерттеу объектісі өзінің эволюциялық дамуында зерттелді және белгіленген кезеңде өзгерістерге ұшырады. Мақаланы жазу кезінде жалпы ғылыми әдістер (талдау, синтез, статистикалық әдістер) және арнайы-тарихи әдістер (тарихи-типологиялық, проблемалық-хронологиялық, тарихи-жүйелік әдістер) қолданылды. Зерттеу объектісі ретінде ашаршылықтың көп өлшемділігі мен күрделілігі қазіргі заманғы тарихи-гуманитарлық зерттеулерде өте маңызды әртүрлі ғылыми гуманитарлық пәндердің әдістері түпкілікті нәтижеге қол жеткізу үшін қолданылатын пәнаралық тәсілдерінің бірі ретінде анықталды. Тарихты зерделеудің аталған әдістері мен қағидаттарын сақтау және кешенді қолдану Қазақстандағы 1921–1922 жылдардағы ашаршылықты зерттеу проблемасын неғұрлым толық, объективті, ғылыми тұрғы-

*Хат-хабарларға арналған автор. E-mail. koz.mahabbat_85@mail.ru

дан түсінуге ықпал етеді. Осы бағыттардың барлығы зерттеу мақсатынан шығатын бірыңғай методологиялық бағдарламамен біріктірілді. Зерттеудің дереккөздік базасы Ресей Федерациясының Мемлекеттік архиві, Ресейдің қазіргі заманғы тарих архиві, Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві, Қостанай облысының Мемлекеттік архиві және т.б. сияқты орталық және өңірлік Ресей және Қазақстан архивтерінде анықталған архив материалдары мен құжаттары құрайды. Архив материалдары негізінен іс жүргізу құжаттарымен, хаттамалармен, есептермен және статистикалық деректермен ұсынылған. Зерттеудің теориялық негізін Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық тарихының әртүрлі аспектілерін зерттеуге үлкен үлес қосқан шетелдік және отандық зерттеушілерінің жұмыстары құрады.

Талқылау

Ашаршылықтың әлеуметтік-экономикалық және демографиялық апат ретіндегі проблемасы және ашаршылыққа көмек көрсеткен шетелдік гуманитарлық ұйымдардың рөлі ғылыми әдебиеттерде, 1920 жылдардың басындағы ашаршылықтың жекелеген аспектілерін зерттеген кеңес ғалымдарының да, қазақстандық зерттеушілердің де еңбектерінде жиі айтылған. 1920 жылдардың басындағы ашаршылық туралы алғашқы жұмыстар кеңестік Ресейде және шетелдермен өзара іс-қимылды партия қызметкерлерінің еңбектерінде ақпараттық-анықтамалық және насихаттық сипатта болды [1]. Аштыққа көмектесетін шетелдік гуманитарлық ұйымдарды зерттеуде 1922 жылы Нью-Йорк қаласында Америкадағы Ресей Қызыл Крест қоғамының өкілдігі шығарған «Голод 1921–1922» жинағы ерекше орын алады [2]. Ол РКФСР-дегі ашаршылықтың жан-жақты сипаттамасын және аштыққа көмектесудің негізгі бағыттарын, соның ішінде оның жекелеген провинцияларындағы шетелдік гуманитарлық миссиялардың жұмыс ерекшеліктеріне назар аударады. Н.И. Мардаровскийдің «Голод в Киргизии и борьба с недородами» [3] жұмысы да осы уақытқа жатады. Онда автор 1921–1922 жылдардағы ашаршылықтың себептерін талдайды, сонымен қатар аштыққа көмектесудегі қайырымдылық ұйымдарының ерекше рөлін анықтайды. Кеңес тарихшылары Ю.А. Поляков [4], В.В. Кабанов [5] ашаршылықтың себептерін ауыл шаруашылығының артта қалуы, соғыс пен құрғақшылықтың салдарынан екенін айта келе, кеңестік Ресейдегі аштықпен күрестегі шет мемлекеттердің рөлін де атап өтті. Қазақстандық ғалымдар М.Қ. Қозыбаев [6], Т.О. Омарбеков [7], Ж.Б. Абылхожин [8], М.Қ. Қойгелдиев [9], С.О. Смағұлова [10] еңбектерінде 1920 ж. басындағы ашаршылықтың түрлі аспектілері және қазақ даласындағы дәстүрлі шаруашылық трансформациясы мен әлеуметтік-экономикалық үрдістерге кеңес өкіметінің әсер ету мәселелері көтерілген. 1921–1922 жылдардағы ашаршылық кезеңіндегі әлеуметтік-демографиялық үдерістерді зерттеуге А.Н. Алексеенконың [11], М.Х. Асылбековтің, А.Б. Галиевтің [12], Т.А. Қариеваның [13] және басқалардың еңбектері арналған. Қазақстандағы 1921–1922 жылдардағы ашаршылық қасіреті мен оның аумағындағы жекелеген қайырымдылық ұйымдарының тарихына өз жұмыстарын ресейлік зерттеушілер В. Шмидт [14], Н.В. Усманов [15], А.М. Кристалл [16], Г.Г. Циденков [17] арнады. Тұтастай алғанда, отандық және шетелдік тарихнаманың жалпы үрдістері осы ауқымды апаттың салдарлары тұрғысынан Қазақстандағы ашаршылыққа қарсы күрестегі шетелдік ұйымдардың рөлі әлі күнге дейін аз зерттелген ғылыми проблема болып қалатынын көрсетеді.

Зерттеу нәтижелері

1921–1922 жылдары РКФСР аумағында бұрын-соңды болмаған ауқымды ашаршылық орын алды. Бұл құбылыстың негізгі себептері құрғақшылық пен егіннің жетіспеушілігімен жалғасқан Азамат соғысы және азық-түлік салғыртығы еді. Қазақ АКСР құрамында 1921 жылы Орынбор, Ақтөбе, Қостанай, Орал және Бөкей ордасы аштыққа ұшыраған губерниялар болды [18; 214]. Қазақстанның зардап шеккен аудандарымен бірге ашаршылық отыз бес губернияны қамтыды. Олар Самара, Саратов губерниялары, Поволжье, Оңтүстік Украина, Қырым, Башқұртстан, ішінара Орал және Батыс Сібір қатты зардап шекті.

Алайда, Қазақстанның РКФСР-ның басқа облыстарымен тең жағдайда егіннің шықпай қалу апаты қазақ даласы үшін 1920–1921 жылдың қысында оны басқа апат — малдың жұттан жаппай қырылуына ұшырап, кейбір жерлерде малдың 95 %-ға дейін кемуіне әкеп соқтырды. Осы екі апаттың салдарынан Қазақ Республикасының әлсіреген шаруашылығы одан сайын нашарлай түсті. Егер ауыл шаруашылығын уақытылы тұқым сеуіп тез қалпына келтіре алса, онда мал шаруашылығымен айналысатын көшпелі халыққа, барынша қолдау көрсетілсе де, экономиканы жандандыру үшін жылдар қажет болды. Сондықтан, бұл тұрғыда РКФСР-дегі егіннің жетіспеушілігіне ұшыраған басқа облыс-

тарына қарағанда Қазақстан өте көп зардап шекті. Сонымен қатар, егіннің жетіспеушілігінен зардап шеккен аймақтан славян халқы оңай алынып тасталды және басқа ауылшаруашылық аймақтарына — Украина мен Ресейдің орталық аймақтарына көшуді бастады. Бұл санкцияланбаған қоныс аудару көп ұзамай жаппай сипатқа ие болды және халық оны аштықтан құтқару мүмкіндігі ретінде қарастырды. Өз кезегінде, ашаршылық салдарынан зардап шеккен көшпелі халық экономикалық ерекшелігіне байланысты, қалалар мен теміржол станцияларынан алыс жерде өмір сүргендіктен, іс жүзінде қоныс аударатын жері болмай адамдар сол жерде қайтыс болды [19; 55]. 1921 жылғы қарашада ашыққандар саны 1 508 мың адамды құрады, бұл республика халқының 1/3-ін құрады; 1922 жылғы наурызға қарай бұл сан 2 300 мыңнан астам адамға жетті [11; 52].

Аштықпен күресу жаңа үкімет үшін үлкен сынақ болды. 1921 жылдың жазында аштыққа қарсы орталық төтенше комиссия құрылды, оған барлық тиісті мемлекеттік органдар мен мекемелер, соның ішінде Қызыл армия және БТК-МСБ органдары кірді. Қазақстанда аштыққа қарсы көмек республикалық комиссиясын БОАК төрағасы Сейітқали Меңдешев басқарды. Аштыққа ұшыраған облыстардың жағдайын жеңілдету мақсатында олардан азық-түлік салығы алынып, көшпелі халыққа көмектесу үшін 50 млн. рубль мөлшерінде қаржы жіберіліп, тегін тамақтану орындары ұйымдастырылды. КСРО-ның гүлденген аймақтарында ашыққандарға көмек көрсетуді ұйымдастыру бойынша ҚазССР өкілдіктері ашылды. Билік ыстық тамақ алуға болатын асханалар мен тамақтану орындары арқылы аштыққа ұшырағандар үшін қоғамдық тамақтану ұйымдастырды. Алайда, азық-түлік ресурстарының баяу түсуі және аштыққа ұшыраған провинцияларда азық-түлік қорларының толық болмауы, қаржының жетіспеушілігімен, үлкен аумақтармен әлсіз байланыстың болуы және ат көлігінің жетіспеушілігі аштыққа көмек көрсету Орталық Комитетінің және атқарушы комитеттердің жұмысын өте қиын және үмітсіз жағдайға қойды [18; 6 а.б.].

Кеңес үкіметінің аштыққа көмектесу үшін ресурстары жеткіліксіз болды, шетелдік несие алу мүмкіндігі болмады, өйткені Антанта елдері орнатқан экономикалық блокадада болды. Бұл жағдайда Лениннің өтініші бойынша әйгілі орыс жазушысы А.М. Горький және орыс православие шіркеуінің патриархы Тихон 1921 жылдың жазында аштықтан көмек сұрап әлем жұртшылығына үндеу жазды. Сонымен, 1921 жылғы 6 шілдедегі «Барлық адал адамдарға» деген үндеуінде А.М. Горький: «Мен Еуропа мен Американың мәдени адамдары орыс халқының жағдайының трагедиясын түсініп, оған нан мен дәрі-дәрмектермен бірден көмектеседі деп сенемін» деп жазды [20; 11]. Бұл үндеулер ірі әлемдік басылымдарда жарияланды, сонымен қатар белгілі шетелдік саясаткерлердің жеке мекен-жайларына жіберілді, содан кейін олардың гуманитарлық миссияларын кеңестік Ресейдің аштық провинцияларына жіберуге дайын бірнеше ондаған шетелдік гуманитарлық ұйымдар үндеуге жауап берді.

Тікелей Қазақстан аумағында мынадай шетелдік көмек ұйымдары жұмыс істеді: Американдық көмек көрсету әкімшілігі — АРА (American Relief Administration), ағылшын-американдық достар қоғамы (квакерлер), «Рим Папасының көмегі» католиктік миссиясы, Қызыл Крест қоғамы және басқалары. Барлық гуманитарлық ұйымдар арнайы келісімдер негізінде жұмыс істеді, онда оларға темір жолдар арқылы азық-түлікті ақысыз тасымалдау құқығын беру, көлік пен ат көлігін, үй-жайлар мен қоймаларды бөлу, жүктерді қорғау, жабдықтар мен қоректік заттарға қызмет көрсету, телеграф пен телефон байланысын тегін пайдалану шарттары жазылған. Ішкі циркуляцияда бұл қымбат болды деп хабарланған, бірақ басқа амал болмады. 1921 жылдың қазан айында БОАК төралқасы барлық халкоматтар мен губерниялық атқару комитеттеріне аталған шетелдік ұйымдардың талаптары бойынша барлық істер келіп түскен сәттен бастап 48 сағаттық мерзімде және барлық бар шарттарды ең аз шегіне дейін жеткізудің міндетті шартымен қаралуы тиіс екендігін бұлжытпай орындауға қабылдауды тапсырды. Аталған ұйымдардың мұқтаждарына қызмет көрсету, олардың жүктерінің тасымалдануын қадағалау, қалып қойған және жоғалған вагондарды іздестіру шараларын қабылдау азық-түлік халкоматындағы ашыққандарға көмек комиссиясына жүктелді [21; 1].

Қазақстанда өз қызметін өрістеткен ашыққандарға көмек көрсететін алғашқы ұйымдардың бірі АҚШ-тың сауда министрі Г. Гувер басқаратын Американдық көмек көрсету әкімшілігі (АРА) болды, ол өзінің саяси көзқарастары мен сенімдеріне қарамастан, аштыққа ұшыраған кеңестік Ресейге көмек көрсетуді шешті. Мұнда пайда болғанға дейін АРА Еуропаның 13 елінде аштыққа ұшыраған, дүниежүзілік соғыстан және онымен байланысты экономикалық дағдарыстан зардап шеккен адамдарға көмек көрсетті. Оның алдыңғы жұмысында айтарлықтай тәжірибе жинақтаған жақсы дамыған және тармақталған аппараты болды. АРА Ресейдегі жұмысын 1921 жылдың 20 тамыздағы Рига келісіміне қол қойылғаннан кейін бастады, оған сәйкес оның қызметі ашыққан халыққа, әсіресе балаларға, аме-

рикандық азаматтардың іс-әрекеттері толық тәуелсіз болған жағдайда және оған қызмет көрсететін құрылымдарды жергілікті билік есебінен ұстаған жағдайда гуманитарлық көмек көрсетуді көздеді [22; 112–114]. Алдымен АРА жұмыс істеуде қатаң ережелерді ұстанған: ол тек балалар мен науқастарға көмектесуге келісті, ал асханаларда 14 жасқа дейінгі балаларға тамақ берілді, сондықтан оны үйде жеуге тыйым салынды. Алайда, мәселе аштыққа ұшыраған балалардың көпшілігінде тіпті қоректік заттарға жетуге мүмкіндігі болмады. Сондықтан, көптеген келіссөздерден кейін және АҚШ Конгресі 1922 жылдан бастап американдық фермерлерден азық-түлік сатып алу үшін қосымша қаржыландыру бөлгеннен кейін, АРА ересек аш адамдарға көмек көрсете бастады.

Қазақстанда АРА өз жұмысын 1921 жылғы қарашадан бастап бастады, бұған дейін 1921 жылғы 28 қазанда БОАК жанындағы Орталық көмек көрсету комиссиясына Мәскеу қаласынан Қазақ Республикасына шығуға дайындалып жатқан аштыққа көмек көрсететін шетелдік американдық ұйым туралы алдын ала хабарланды, ол үшін үй-жайларды, қоймаларды, толық жабдықталған асханаларды дайындау қажет болды. Келген АРА ұйымы өз қызметін біртіндеп Орынбор қаласында бастады, содан кейін өз жұмысын бүкіл Орынбор губерниясына және көптеген босқындар жиналған Ақтөбеге таратты. Осылайша, АРА Орынбор кеңсесінің қызметі Орынбор губерниясына таралды, оған жабдықтау мәселесінде Башкирияның оңтүстік кантондары (округтері), Ақтөбе облысында қосылды, ал КСРО-ның қалған губерниялары АРА-ның басқа кеңселерінің: Қостанай губерниясы Уфа кеңсесінің, Орал және Бөкей губерниясы Саратовтың қарамағында болды [23; 76].

Орынбор губерниясындағы АРА қызметінің арқасында 1921 жылғы қараша-желтоқсан айларынан бастап асханалар мен тамақтанушылар саны күрт өсті: егер қарашада 24 480 адам (балалар) тамақтанатын 186 асхана болса, 1922 жылғы мамырда АРА көмегімен 255 345 адамды (балалар) қамти отырып, 1002 асхана ұйымдастыруға қол жеткізілді. 1922 жылдың көктемінен бастап АРА ересек тұрғындарды тамақтандыра бастады: мамыр айында провинциядағы ересектер саны 499 612 адамды құрады. Ақтөбе облысында 1922 жылдың қаңтарынан тамызына дейін АРА асханаларының саны 319-дан 527-ге дейін өсті, қызмет көрсетілетін балалар 25 000-нан 89 718 адамға дейін сәйкесінше өсті, 1922 жылғы сәуірден тамызға дейін тамақтанатын ересектер саны 138 000-нан 156 781 адамға дейін өсті.

1922 жылдың жазында АРА өзінің жұмысын Орал губерниясына да таратты, онда 1922 жылдың 15 маусымында 65 979 бала мен 180 313 ересек адамға қызмет көрсететін АРА-ның 190 асханасы ұйымдастырылды. Бөкей губерниясы бойынша 1922 ж. маусымда аштыққа 45 000 азық үлесі жіберілді. 1922 жылдың шілдесінде Қостанай губерниясында 30 асхана болды, онда 35 040 бала және 36 600 ересек адам тамақтанды. 1922 жылдың маусым-шілде айларында АРА Орынбор бөлімшесінің асханалары мен қоймаларынан 339 508 бала мен 860 041 ересек адам тамақ алды, оның ішінде Башқұрт Республикасының аудандарында тұратын 240 000 адам болды [15; 114]. Бұл ретте АРА барлық балалар асханаларында және балалар үйлерінің барлық асханаларында негізгі тамақтануды сақтауды талап етті, онда ол өзінің қосымша тамақтануын ұйымдастырды, сондай-ақ Орынбор қаласының коммуналдық бөлімі қаланың лас жағдайымен күресу мақсатында қоғамдық жұмыстарға тартқан.

Жалпы, АРА тамақтандыруды ұйымдастыру бойынша ғана емес, гуманитарлық көмек көрсету бойынша да үлкен жұмыстар атқарды. Мәселен, 1921 жылғы қарашадан 1922 жылғы тамызға дейін АРА Қазақстанға күнделікті тұрмыста және шаруашылықта пайдаланылатын азық-түлік, киім, дәрі-дәрмек, заттар түріндегі 1809 вагон мөлшерінде гуманитарлық көмек көрсетті [24; 97]. Сонымен қатар, ұйым Орынбор қаласындағы су құбырын салуға белсенді қатысты, Оралда балық аулау тораптарымен және тамақпен қамтамасыз етуді және ұсталған балықты халыққа тегін таратуды ұсынды. АРА басқа да ұсыныстар жасады, бірақ олар қажетті ақша мен материалдық қаражаттың болмауына байланысты орындалмай қалды.

Алайда кеңес үкіметі АРА-ның жұмысына сенімсіздік пен сақтықпен қарады, ал шенеуніктер оның жұмысына кедергі келтіруге тырысты. Ғылыми әдебиеттерде АРА мен кеңес басшылығының мүдделерінің қарама-қайшылығы, ең алдымен, ресми құрылымдарда АРА агенттерінің қоғамдық қызметіне алаңдаушылық тудырған идеологиялық келіспеушіліктерге байланысты жиі айтылады. Ресми ақпарат бойынша, АРА қызметі жергілікті халықтың көптеген шағымдарын тудырды. Комиссиялардың есептерінде АРА әкімшілік аппаратын ұстауға жергілікті бюджеттен қомақты қаржы жұмсалғаны айтылды. Қолайсыздықтардың бірі сонымен қатар КСРО бойынша АРА-ның Орталық әкімшілігінің болмауы және республиканың оның бөлімшелерімен әкімшілік бөлінуі болып саналды. АРА өкілдері қызмет ететін жерлерде моральдық-психологиялық климатқа әсер ететін қақтығыстар жиі болды. 1922 жылдың қыркүйегінен бастап қазақ губернияларындағы тамақтанатын АРА халқы-

ның саны ұдайы төмендей бастады және 1923 жылдың мамыр айында АРА өз жұмысын Қостанай губерниясында аяқтады, ал сол жылдың жазында өз қызметін Орынбор мен басқа да өңірлерде тоқтатты [18; 8].

Қиын учаскелерде жұмыс істеген тағы бір шетелдік көмек ұйымы — Достардың (Квакерлер) діни қоғамы. Бұл қоғам Ресейде 1916 жылдан бастап соғыс майданынан Самара облысына көшірілген босқындарға көмек көрсету үшін жұмыс істеді. Оның қызметі төңкерістен кейін біраз уақытқа созылды, бірақ Англия мен Америкадан жеткізілімнің болмауына байланысты көп ұзамай тоқтатылған. 1921 жылғы ақпан-қыркүйек аралығында қоғамның ағылшын және американдық бөлімшелері біріктірілді, содан кейін ол гуманитарлық жұмысқа кірісті. Қазақстанда квакерлердің жұмысы негізінен Қостанай губерниясында жүргізілді, онда олар 1922 жылы маусымда Самара губерниясының Бұзылық қаласынан келді. Куәгерлердің айтуынша, АРА-мен салыстырғанда, бұл ұйым аштыққа көмектесуді жергілікті билік органдарынан ақшаны да, шығындарды да талап етпеді, өйткені ол өз шығындарын өзі төледі. Аштық орын алған аудандардағы квакерлер барлық аштыққа ұшыраған халықты азық-түлікпен, киіммен және іш киіммен, дәрі-дәрмектермен, тұқымдармен және тіпті ауылшаруашылық құралдарымен қамтамасыз етті. Олар Урицк, Денисов, Адамов, содан кейін Қостанай губерниясының Семиозер аудандарында жұмыс жүргізді. 1922 жылдың шілдесінде квакерлер 45000 пұт азық-түлік әкелді, олар аштыққа ұшыраған аудандарды тамақтандыруға жұмсалды. 1922 жылғы маусымда Қостанай губерниясына квакерлермен 70 546 азық бөлінді.

Жергілікті билік АРА-мен салыстырғанда, ДДҚ тыныш және ең аз аппаратпен жұмыс істеді деп мәлімдеді. Квакерлер азық-түліктің таралуын болыстың шекарасына жеткізіп, одан әрі болыстық комитеттерге аштыққа көмек көрсетті. Квакер достарының қоғамы халықтың мүдделеріне жақындады. Квакер өкілдері өздері жұмыс істейтін аудандарды аралап, «дінге, партияға, ұлтқа қарамай, аштыққа көмектесуге асығыңыз» қағидатын қатаң орындады. Қайырымдылық ұйымдарының жұмысын талдау қорытындылары бойынша түрлі себептер бойынша егінсіз қалған халықтың бір бөлігінің бүкіл губерниясы бойынша қажетті азық-түлік көмегін көрсету үшін басқа да жақын жатқан өңірлердегідей ДДҚ-ның Қостанайда болуын ұзарту ұсынылды [25; 10].

1923 жылдың қаңтар айының соңында Орынборға келген «Рим Папасының көмегі» католиктік миссиясы да қазақ губернияларының аштыққа ұшырағандарына көмек көрсетті, Қазақстан аумағында бұл ұйым 1922 жылдың наурызынан бастап өз қызметін Орынбор, Ақтөбе, Ақбұлақ пен Ақтөбе губерниясының Жұрын ауылына да таратты. Оның міндеті балаларды және Орынбор қаласының жұмыссыздарын азық-түлікпен қамтамасыз ету [26; 97 сыртқы беті]. 1923 жылғы 5 наурыздағы жағдай бойынша Католик миссиясы Ресейде 275 асхананың жұмысын ұйымдастырды, онда ол 95000 адамды тамақпен қамтамасыз етті, оның қаражаты есебінен ересектерге арналған 6 тарату пункті жұмыс істеді, 250 баспана, балалар үйлері мен балалар ауруханалары азық-түлік пен дәрі-дәрмектермен қамтамасыз етілді. Сонымен қатар, Католик миссиясы берген ыстық түскі астың калория мөлшері американдық рационнан жоғары болды және 14 жасқа дейінгі балалар үшін 800 калория және 14 жастан асқан балалар мен ересектер үшін 1500 калория болды.

1923 жылғы 1 сәуірдегі мәліметтер бойынша Католик миссиясы 124 400 адамға оның ішінде Орынбордағы 20 580 адамға қызмет көрсететін 704 асхананы ашты. Орынбор губерниясы мен қазақ даласының басқа да өңірлерінде Католик миссиясының белсенді қызметінің арқасында 1923 жылғы мамырда 25 430 адамды, оның ішінде 1872 ересек адамды және 23 558 баланы тамақпен қамтамасыз еткен 207 асхана жұмыс істеді. Орынборда 994 адамға арналған оның ішінде босқындар, жұмыссыздар, мүгедектер, тұтқындағы үй және оқушыларға 5 тегін асхана ашылды. 1923 жылғы 13 наурыз бен 1 мамыр аралығындағы кезеңде аса мұқтаж адамдардың тізімі бойынша миссиямен қосымша 846 құрғақ азық үлесі берілді. 1923 жылғы 30 сәуір мен 6 мамыр аралығында Католик миссиясы «Балаға көмек аптасын» өткізді, ол кезде Ресейдің ірі қалаларында миссияның бөлімшелері: 20 тонна балалар тағамы, 200 киім жиынтығы және 25 000 АҚШ долларына 200 іш киім мен дәрі-дәрмектер берді. Жақсы егін жинауға және Бүкілресейлік деңгейдегі аштықты жеңуге байланысты Орынбордағы Католик миссиясының бөлінуі 1923 жылы 20 маусымда өз жұмысын аяқтады [17; 237].

1921 жылы Лениннің бастамасымен құрылған, шетелдік фабрикалардың жұмысшыларынан қаражат және аштыққа ұшыраған Ресейдің пайдасына қайырымдылықтар алған Коминтерн жанында ашыққандарға көмек көрсету жөніндегі халықаралық жұмыс комитеті (Ресейдің ашыққандарға көмек көрсету жөніндегі халықаралық жұмыс комитеті) Қазақстанның ашаршылыққа ұшыраған халқына көмек көрсетті, оның ішінде ең алдымен жұмысшыларға азық-түлік берді. Биліктің айтуынша, бұл ұйым Мәскеуден алынған киімдерді сату және Орынбор мен Ақтөбе провинцияларының балалар үй-

леріне азық-түлік сатып алу арқылы жақсы коммерциялық үлгі көрсетті. Оның өндірістік көмегіне дала коммунасының ауылшаруашылық артелінің бір тракторын беруді де жатқызуға болады. Орынбор бөлімшесінің тамақтануында екі провинциядағы 13 балалар үйі болды, оларға 1136 азық жіберілді [26; 98]. Оның бастамасы бойынша Бельгия Коммунистік партиясының қаражатына Ақтөбе қаласында балалар үйі ашылып, онда 100-ден астам жетім балалар пана тапты. Балалар үйінің базасында асхана ұйымдастырылды, онда балаларды аспаздық өнерге үйретті және ақылы асхана үшін түскі ас дайындады, оның қаражаты балалар үйін ұстауға жұмсалды [27; 114]. Басшылар өз делегацияларын осындай балалар үйлерін тексеруге жиі жіберіп, тәрбиеленушілерді әртүрлі мамандықтарға үйретті. 1922 жылғы сәуір мен шілде аралығындағы кезеңде барлығы ашыққандарға көмек көрсету жөніндегі халықаралық жұмыс комитеті ересектер үшін ай сайын 4-тен 5 мыңға дейін азық беруді қамтамасыз етті, 1922 жылғы мамыр мен тамыз аралығындағы кезеңде — балалар үшін 300-ден 520-ға дейін азық, ал 1922 жылғы маусым мен тамыз аралығындағы кезеңде ай сайын балалар асханаларында 500-ден түскі ас беруді қамтамасыз етті.

Егер аталған шетелдік көмек ұйымдары өз қызметін негізінен қалаларда дамытса, онда алыс елді мекендерге қызмет көрсету КСРО-дағы Ресейдің Қызыл Крест қоғамының уәкілетті медициналық және қоректік топтарының міндетінде болды. Бұл ұйым БОАК жанындағы аштыққа көмек көрсету орталық комиссиясымен тығыз байланыста жұмыс істеді, сондықтан тамақтану және медициналық көмек көрсету жоспарларын екі ұйым бірлесіп әзірледі. Қызыл Крест аса мұқтаж аудандарға жасақтар ұйымдастырды, алайда орталықпен реттелмеген Қазақ Республикасының ішінде жүктерді тасымалдау мәселесі шешілмегендіктен қиын жағдайға тап болды, өйткені өз жүктерін темір жол арқылы алушының да, жөнелтушінің де тегін тасымалдауға рұқсаты болмады. Сондықтан жүктерді алуға сенімхаттарды жазып беруге жиі жүгінуге тура келді, не ұйымның жұмысы алыс ауылдарда және көшпелілерде қазақ халқы тұратын аудандарда шоғырланғандықтан жүктерді тасымалдау негізінен керуен жолымен жүргізілді [26; 98].

Қызыл Кресттің азық-түлік және медициналық көмегі негізінен қазақ халқының Орынбор, Ақтөбе, Қостанай және Бөкей губернияларына көрсетілді. Орал губерниясында күн сайын 4000 мөлшерінде шығаратын Украина мен Қырымның медициналық және қоректік тобы жұмыс істеді. Тамақтануға жүкті әйелдер, 14 жасқа дейінгі балалар және басқа да ашыққандарға көмек көрсету жөніндегі арнайы комиссияның және ауылдық кеңестердің тізімі бойынша қабылданды. Жалпы, 1922 жылдың шілдесіндегі жағдай бойынша Ресейдің Қызыл Крест мәліметі бойынша шамамен 14 мың адам тамақпен қамтамасыз етілді. 1923 жылға қарай КСРО-да жұмыс істеген Қызыл Крест отрядтарының жалпы саны 8-ден 66-ға дейін өсті [26; 99]. Қызыл Крест ұйымының қызметкерлері медициналық және азық-түлік көмегін жүзеге асырды, балалар үйлері мен медициналық мекемелермен, асханалармен біріккен жұмыс жасады. Қызыл Крест қоғамы республикадағы, атап айтқанда Орынбор губерниясындағы ашаршылықтың салдарын түрлі шаралармен жеңілдетуге тырысқаны анық. Алайда, Қызыл Крест тек қайырымдылық үшін өмір сүрді және өте аз қаражатқа ие болды.

Үкімет пен шетелдік гуманитарлық ұйымдардың бірлескен күш-жігерінің арқасында қазақ даласын жайлаған аштықты 1922 жылдың жазының соңына қарай тоқтата алды, сол кезде жетім балалар мен ашаршылықтан көптеп қырылған халықтың бір бөлігі ғана көмекке мұқтаж болды. Алайда аштыққа көмек көрсететін шетелдік ұйымдар аштық салдарымен күрестің соңғы кезеңінде шешуші рөл атқарды, сол кезде мемлекет пен жергілікті жерлерде ашаршылық салдарын жою және кедей аймақтардағы халықтың өмір сүру деңгейін арттыруда іс-шаралар өткізілді. Мәселен, 1923 ж. Қазақстанда католиктік миссия арқылы 57 069 азық және 2 643 киім жиынтығы берілді, АРА 529 639 азық, 9 525 жұп аяқ киім, 25 432 аршин матасын, 5 000 дана сабын, сондай-ақ дәрі-дәрмектер және басқа да қажетті заттар бөлді. Балалар үйлері мен мектептерді тамақпен және жылумен қамтамасыз ету үшін «Джойнт» ұйымы 199 347,22 рубль, сондай-ақ мүгедектердің тамақтануын жақсарту үшін 11 000 рубль қаражат бөлді [28; 54].

Қорытынды

Мақалада баяндалған ұйымдардан басқа қазақ халқына көмекке Халықаралық Қызыл крест Комитеті, балаларға көмек көрсету жөніндегі Халықаралық Одақ, Нансен комитеті, түрлі діни қайырымдылық ұйымдары сияқты басқа да шетелдік ұйымдар көмекке келді. Олар медициналық, азық-түлік отрядтарын ұйымдастырды, науқастарды уақытша жылжымалы ауруханаларға орналастырды, балалар үйлерімен және медициналық мекемелермен, асханалармен бірігіп жұмыс істеді. Нәтижесінде халықтың өмірін, соның ішінде жетім, аш-жалаңаш жүрген балалардың тамақпен, киімдермен

және т.б. қажетті заттармен, медициналық көмекпен қамтамасыз етілуі жағдайдың біршама жақсаруына себепші болды.

Кеңес басшылығы барлық шетелдік ұйымдардың ашыққандарға көмек көрсетуді ұйымдастыруға көмектесуге ниет білдіріп, олардың қосқан үлестерін алғыс хаттармен марапаттаған. Жалпы алғанда, шетелдік гуманитарлық ұйымдар қысқа мерзімде бұрын-соңды болмаған азық-түлік және медициналық көмек көрсетті, мыңдаған адамдарды өлімнен құтқарды. Шетелдік қоғамдық ұйымдар сол кездегі шамамен неше адамды азық-түлікпен, киімдермен, дәрі-дәрмектермен, асханалармен және т.б. тұрмысқа қажетті заттармен қамтамасыз еткендігі туралы мәліметтері, аштыққа ұшыраған аймақтардың сол кездегі жағдайын зерттеуге мүмкіндік береді. Шетелдік гуманитарлық ұйымдардың қызметі Қазақстанның аштыққа ұшыраған халықтың қалыпты жағдайға келуіне, оның зардаптарын жоюға көмектесті.

Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігінің қаржылай қолдауымен № АР09259227 «1921–1922 жылдардағы Қазақстандағы жаппай ашаршылық және оның салдарлары (жаңа архивтік және жазбаша дереккөздер негізінде)» ғылыми жобасын іске асыру аясында дайындалды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Радек К.Б. Голод в России и капиталистический мир / К.Б. Радек. — М., 1921. — 12 с.
- 2 Голод 1921–1922: сб. Представительства Российского общества Красного Креста в Америке. — Нью-Йорк, 1922. — 160 с.
- 3 Мардаровский Н.И. Голод в Киргизии и борьба с недородами / Н.И. Мардаровский. — Оренбург, 1922. — 29 с.
- 4 Поляков Ю.А. 1921-й: победа над голодом / Ю.А. Поляков. — М., 1975. — 112 с.
- 5 Кабанов В.В. Крестьянское хозяйство в условиях «военного коммунизма» / В.В. Кабанов. — М., 1988. — 305 с.
- 6 Қозыбаев М.Қ. Ақтандақтар ақиқаты / М.Қ. Қозыбаев. — Алматы, 1992. — 161 б.
- 7 Омарбеков Т. 20–30 жылдардағы Қазақстан қасіреті / Т. Омарбеков. — Алматы, 1997. — 320 б.
- 8 Абылхожин Ж.Б. Традиционная структура Казахстана: Социально-экономические аспекты функционирования и трансформации, 1920–1930 гг. / Ж.Б. Абылхожин. — Алма-Ата, 1991. — 240 с.
- 9 Қойгелдиев М.Қ. Ұлттық саяси элита. Қызметі мен тағдыры (XVIII–XX ғғ.). Зерттеулер / М.Қ. Қойгелдиев. — Алматы, 2004.
- 10 Смағұлова С. Ашаршылық қасіреті. 1-кітап. / С. Смағұлова. — Алматы, 2019. — 272 б.
- 11 Алексеенко А.Н. Население Казахстана. 1920–1990 гг. / Н. Алексеенко. — Алматы, 1993. — 126 с.
- 12 Асылбеков М.Х. Социально-демографические процессы в Казахстане (1917–1980 гг.) / М.Х. Асылбеков., А.Б. Галиев. — Алматы, 1991. — 288 с.
- 13 Қариева Т.А. Семей губерниясындағы ашаршылық және оның салдары (1921–1922 жж.): тарих ғыл. канд. ... дис. авторефераты: мамандығы: 07.00.02 — Отан тарихы (Қазақстан Республикасының тарихы) / Т.А. Қариева. — Алматы, 2010. — 30 б.
- 14 Шмидт В. Трагедия Казахстана 1921–1922 годов: голод и его последствия / В. Шмидт // Восточный архив. — 2018. — № 1 (37) — С. 40–50.
- 15 Усманов Н.В. Оренбургское отделение АРА (1921–1923 гг.) / Н.В. Усманов // Вопросы истории. — 2007. — № 12. — С. 111–116.
- 16 Кристкалин А.М. Голод 1921 г. в Поволжье: опыт современного изучения проблемы: автореф. дис. ... канд. ист. наук: Спец. 07.00.02 — «Отечественная история» / А.М. Кристкалин. — М., 1997. — 31 с.
- 17 Циденков Г.Г. Католическая миссия в Оренбурге в 1923 году / Г.Г. Циденков // Девятые Большаковские чтения. Оренбургский край как историко-культурный феномен: сб. ст. Междунар. науч.-практ. конф. — Оренбург, 2018. — С. 236–238.
- 18 ГА РФ. — Ф. 1065. — Оп. 2. — Д. 116. — Л. 214.
- 19 ГА РФ. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Д. 88. — Л. 55.
- 20 РГАНИ. — Ф. 3. — Оп. 51. — Д. 7. — Л. 11.
- 21 ГАКО. — Ф. Р-670. — Оп. 1. — Д. 10. — Л. 1.
- 22 ГА РФ. — Ф. 1058. — Оп. 1. — Д. 947. — Л. 112–114.
- 23 ЦГА РК. — Ф. 320. — Оп. 1. — Д. 33. — Л. 76.
- 24 ГА РФ. — Ф. 1065. — Оп. 2. — Д. 118. — Л. 97.
- 25 ЦГА РК. — Ф. 1215. — Оп. 1. Д. 20. — Л. 10.
- 26 ГА РФ. — Ф. 1065. — Оп. 2. — Д. 113. — Л. 97 об.
- 27 ГА РФ. — Ф. Р-1064. — Оп. 6. — Д. 56. — Л. 114.
- 28 Последствия голода. К итогам ликвидации последствий голода по КССР // Советская Киргизия. — Оренбург, 1923. — № 1. — Июль. — С. 54.

М.М. Козыбаева, А.Н. Конкабаева

Участие иностранных общественных организаций в оказании помощи голодающим в 1921–1922 годах в Казахстане

Статья посвящена участию иностранных общественных организаций в оказании помощи голодающим в период голода 1921–1922 гг. в Казахстане. В статье изучен вклад иностранных общественных организаций, таких как Американская администрация помощи, Общество друзей квакеров, Католическая миссия, Межрабпомгол, Общество Красного Креста и других. Авторами отмечено, что помощь иностранных организаций заключалась в осуществлении продовольственной и медицинской помощи, сотрудничестве с детскими домами и лечебными заведениями, организации общественного питания. Кроме того, иностранные гуманитарные организации работали на основании специальных соглашений, где прописывались условия обеспечения им права безвозмездного пользования железнодорожными дорогами, автомобильным и гужевым транспортом, помещениями и складами, телеграфной и телефонной связью. В статье показана их деятельность, изучены особенности и основные результаты работы. В заключение статьи сделаны выводы, что зарубежные гуманитарные организации внесли большой вклад в дело по оказанию помощи голодающим, в результате чего совместными усилиями удалось ликвидировать последствия голода и спасти тысячи людей от гибели.

Ключевые слова: гражданская война, неурожай, джут, голод, комиссии помощи голодающим, иностранные общественные организации, гуманитарная помощь, общественное питание, медицинская помощь, продовольствие, последствия голода.

M.M. Kozybayeva, A.N. Konkabayeva

Participation of foreign public organizations in relief for the starving in 1921–1922 in Kazakhstan

The article is devoted to the participation of foreign public organizations in helping the starving during the famine of 1921–1922 in Kazakhstan. The authors of the article study the contribution of foreign public organizations, such as the American Relief Administration, the Society of Quaker Friends, the Catholic Mission, the Workers International Relief, the Red Cross Society, and others, to helping the starving population of Kazakhstan. As a result, they note that the assistance of foreign organizations consisted of the implementation of food and medical assistance, cooperation with orphanages and medical institutions, and catering. Also, it is identified that humanitarian organizations worked based on special agreements, which prescribed the conditions for ensuring their right to free use of railways, motor, and horse-drawn transport, premises and warehouses, telegraph and telephone communications. The areas of their activity are designated; the features and main results of the work are studied. The authors conclude that foreign humanitarian organizations had made a great contribution to the cause of helping the starving, as a result of which, through joint efforts, it was possible to eliminate the consequences of hunger and save thousands of people from death.

Keywords: civil war, crop failure, jute, famine, famine relief commissions, foreign public organizations, humanitarian aid, public catering, medical assistance, food, consequences of famine.

References

- 1 Radek, K.B. (1921). Golod v Rossii i kapitalisticheskii mir [Famine in Russia and the capitalist world]. Moscow [in Russian].
- 2 Golod 1921–1922: sbornik Predstavitelstva Rossiiskogo obshchestva Krasnogo Kresta v Amerike [Famine 1921–1922: a collection of the Representative Office of the Russian Red Cross Society in America]. Niu-York [in Russian].
- 3 Mardarovskii, N.I. (1922). Golod v Kirgizii i borba s nedorodami [Famine in Kirghizia and the fight against crop failures]. Orenburg [in Russian].
- 4 Poliakov, Yu.A. (1975). 1921-i pobeda nad golodom [1921: victory over hunger]. Moscow [in Russian].
- 5 Kabanov, V.V. (1988). Krestianskoe khoziaistvo v usloviakh «voennogo kommunizma» [Peasant economy in the conditions of “war communism”]. Moscow [in Russian].
- 6 Qozybayev, M.Q. (1992). Aqtandaqtar aqiqaty [The Truth About Spots]. Almaty [in Kazakh].
- 7 Omarbekov, T. (1997). 20–30 zhyldardagy Qazaqstan qasirety [The tragedy of Kazakhstan in 20–30 years]. Almaty [in Kazakh].
- 8 Abylkhozhin, Zh.B. (1991). Traditsionnaia struktura Kazakhstana Sotsialno-ekonomicheskie aspekty funktsionirovaniia i transformatsii, 1920–1930 gg. [The traditional structure of Kazakhstan: Socio-economic aspects of functioning and transformation, 1920–1930]. Alma-Ata [in Russian].
- 9 Qoigeldiev, M.Q. Ultyq saiasi elita. Qyzmeti men tagdyry (XYIII–XX gg.). Zertteuler [National political elite. Activity and fate (XVIII–XX centuries.). Research]. Almaty [in Kazakh].
- 10 Smagulova, S. (2019). Asharshylyq qasirety [The scourge of famine]. Almaty [in Kazakh].

- 11 Alekseyenko, A.N. (1993). *Naselenie Kazakhstana. 1920–1990 gg.* [Population of Kazakhstan. 1920–1990]. Almaty [in Russian].
- 12 Asylbekov, M.Kh., & Galiyev, A.B. (1991). *Sotsialno-demograficheskie protsessy v Kazakhstane 1917–1980 gg.* [Socio-demographic processes in Kazakhstan (1917–1980)]. Almaty [in Russian].
- 13 Qarieva, T.A. (2010). *Semei guberniiasyndagy asharyshlyq zhane onyn saldary (1921–1922 zh.zh.)* [Famine in Semey province and its consequences (1921–1922)]. Extended abstract of candidate's thesis. Almaty [in Kazakh].
- 14 Schmidt, V. (2018). *Tragediia Kazakhstana 1921–1922 godov: golod i ego posledstviia* [The tragedy of Kazakhstan in 1921–1922: famine and its consequences]. *Vostochnyi arkhiv — Eastern archive*, 1 (37), 40–50 [in Russian].
- 15 Usmanov, N.V. (2007). *Orenburgskoe otdelenie ARA (1921–1923 gg.)* [Orenburg branch of the ARA (1921–1923)]. *Vo-prosy istorii — Questions of history*, 12, 111–116 [in Russian].
- 16 Kristkalin, A.M. (1997). *Golod 1921 g v Povolzhe: opyt sovremennogo izucheniia problemy* [The famine of 1921 in the Volga region: the experience of modern study of the problem]. Extended abstract of candidate's thesis. Moscow [in Russian].
- 17 Tsidenkov, G.G. (2018). *Katolicheskaiia missiia v Orenburge v 1923 godu* [Catholic mission in Orenburg in 1923]. A Collection of articles from the Ninth Bolshakov Readings. "Orenburg Region as a historical and cultural phenomenon: Mezhdunarodnaia nauchno-prakticheskaiia konferentsiia (2018 goda) – International Scientific and Practical Conference. (pp. 236-238). Orenburg [in Russian].
- 18 GA RF [State Archive of the Russian Federation]. — F. 1065. — Op. 2. — D. 116. — L. 214 [in Russian].
- 19 GA RF [State Archive of the Russian Federation]. — F. 1064. — Op. 1. — D. 88. — L. 55 [in Russian].
- 20 RGANI [Russian State Archive of Contemporary History]. — F. 3. — Op. 51. — D. 7. — L. 11 [in Russian].
- 21 GAKO [State archive of Kostanay region]. — F. R-670. — Op. 1. — D. 10. — L. 1 [in Russian].
- 22 GA RF [State Archive of the Russian Federation]. — F. 1058. — Op. 1. — D. 947. — L. 112–114 [in Russian].
- 23 TsGARK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 320. — Op. 1. — D. 33. — L. 76 [in Russian].
- 24 GARF [State Archive of the Russian Federation]. — F. 1065. — Op. 2. — D. 118. — L. 97 [in Russian].
- 25 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 1215. — Op. 1. — D. 20. — L. 10 [in Russian].
- 26 GA RF [State Archive of the Russian Federation]. — F. 1065. — Op. 2. — D. 113. — L. 97 ob. [in Russian].
- 27 GA RF [State Archive of the Russian Federation]. — F. R-1064. — Op. 6. — D. 56. — L. 114 [in Russian].
- 28 *Posledstviia goloda. K itogam likvidatsii posledstviia goloda po KSSR (1923)*. [The consequences of hunger. The results of the liquidation of the subsequent hunger in the USSR]. *Sovetskaia Kirgiziia — Soviet Kyrgyzstan*, 1 [in Russian].